

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet-és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Egyháztörténeti Műhely

Jávor Miklós

Egyházpolitika, ateista propaganda és békemozgalom
a Kádár-rendszer korai éveiben
(1957–1964)
{Eszmetörténeti értekezés}

DOKTORI (PHD) ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető:
dr. habil. Tusor Péter
Budapest, 2020

I. A kutatás előzményei és témafelvetés

A választott történelmi időszakot (1957-1964) Magyarországon a Kádár-rendszer korai éveinek szokás nevezni. A munkám időhatárait az 1956-os forradalom leverése és a Magyar Népköztársaság, valamint a Vatikán között 1964-ben kötött „modus vivendi”¹ jelöli ki.

Az 1956-os forradalom leverését követő megtorlások, tisztogatások, bebörtönzések a történelmi egyházakon is végigsöpörtek. Az újjászerveződő kommunista diktatúra legfontosabb egyházpolitikai célkitűzése a magyar katolikus, református, és evangélikus egyházban egyaránt az 1956. október 23 előtti állapotok restaurálása volt. A végrehajtás tekintetében az 1957–1959-es évek kulcsfontosságúnak bizonyult és állampárti szempontból áttörő jelentőségű eredményekkel zárult. A forradalom légkörében kicsírázó demokratizálódási és megújulási kísérletek törekvéseit és eredményeit a hatalom sikeresen elfojtotta, a diktatúra szempontjából megbízhatónak számító, valamennyi egyházban fellelhető „kollaboráns vonal” újrapozícionálásával pedig a hivatalos állami egyházpolitika érvényesülését lényegében a rendszerváltásig megalapozta és bebiztosította. Az egyházakon belüli sikeres restaurációt követően az MSZMP 1958-ban határozatban fogalmazta meg a pártállam egyházakkal és vallással kapcsolatos politikai axiómáját, amely már egyértelműen kettéválasztotta a „klerikális reakció” és a „vallásos világnézet” elleni harcot.

Munkám során egy eszmetörténeti orientációjú analízis keretein belül az 1957–1964 közötti időszak pártállami egyházpolitikájának ideológia alapjait, valamint az úgynevezett „szocialista embertípus” megteremtését célzó „világnézeti harc” legfontosabb eszközét jelentő ateista és materialista propaganda elvi kérdéseit, módszertanát és fórumait igyekeztem bemutatni. Munkám további vezérfonalát jelentette annak bemutatása, hogy a kádári

¹Ezt a „részleges megállapodást” több, mint 18 év diplomáciai szünet után, 1964. szeptember 15-én a Vatikán részéről Agostino Casaroli, az Egyházi Közügyek Tanácsának titkára, a Magyar Népköztársaság részéről pedig Pratner József, az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke írta alá. Az okmány olyan döntő jelentőségű egyházpolitikai és diplomácia kérdéseket szabályozott, mint a püspökök kinevezése, a kötelező papi hűségeskü a Magyar Népköztársaság alkotmányára, a Pápai Magyar Intézet vezetésének ügye. A megállapodás minden tekintetben új fejezetet nyitott a Kádár-rendszer egyházpolitikájában, e téren már a kezdődő konszolidáció első aktusaként is értékelhető. Megítélésem szerint egyháztörténeti szempontból ezzel a megegyezéssel zárultak le a Kádár-rendszer „korai” évei. Dolgozatom a megegyezést és azt annak nyomán kialakuló új egyházpolitikai irányokat már nem tárgyalja. Vö.: BALOGH MARGIT – FEJÉRDY ANDRÁS – SZABÓ CSABA, *Az 1964-es Magyar – Szentzéki megállapodás*, Archívnet, 18 (2018) 6

szocialista politikai-társadalmi berendezkedés keretei között kényszerpályán mozgó katolikus és protestáns egyházak miként próbálták meg az államhatalmi nyomás alatt létrehozott különböző keresztény békeszervezeteken belül kifejtett, úgynevezett békepropaganda útján a kereszténység és az ateizmus eszmei-elvi talaján álló kommunista rendszer közötti antagonisztikus ellentéteket feloldani és a Kádár-rendszer legitimitását a kereszténység szemszögéből nézve alátámasztani, igazolni. Elemzéseimben kiemelt jelentőséggel támaszkodtam az MSZMP Központi Bizottságának Agitációs és Propaganda Osztályának, valamint az 1959. évi 25. számú törvényerejű rendelet nyomán szervezeti önállóságát visszanyerő Állami Egyházügyi Hivatal bőséges iratanyagára.

A vizsgált témakor másik törzsszeletét egy fontos eszmetörténeti kitekintés jelentette. Ennek a kitekintésnek a keretein belül az MSZMP néven újjászerveződő kommunista állampárt hivatalos, ateista alapokon megalkotott egyházpolitikájának ideológiai hátterét, annak tartalmi elemeit és hatásait igyekeztem összefoglalni. E tekintetben megkülönböztetett figyelemmel vizsgáltam a kommunista állam „ateista és materialista propagandájának” elméleti hátterét és gyakorlati módszertanát, kiemelt tekintettel az ifjúságpolitikára, valamint a „szocialista embertípus” megteremtését szolgáló egyház-és vallásellenes propaganda témakörét.

II. A követett módszertan

E disszertációban elsődleges fontosságú forrásanyagok a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban fellelhető „Állami Egyházügyi Hivatal adattára”² amely az AEH 1951–1989 közötti iratanyagának „elnöki iktatású” és „szigorúan titkos” dokumentumait és a szervezet könyvtárának anyagát egyaránt tartalmazza, valamint az úgynevezett „TÜK-iratok”, melyek az egyházüldözés csúciszerveként funkcionáló Állami Egyházügyi Hivatal konkrét egyházpolitikai stratégiájába nyújtanak betekintést. Mindemellett a disszertáció forrásanyagként támaszkodik a korabeli hazai, (Katolikus Szó, Vigilia, Theologiai Szemle, Reformátusok Lapja, Evangélikus Élet), és emigráns (Katolikus Szemle, Magyar Papi Egység, Utitárs, Jöjjetek! Magyar Reformátusok Lapja) egyházi sajtótermékekre, és azokra a hazai folyóiratokra is, melyek a szocialista társadalmi-politika berendezkedés egyházakkal és vallásossággal kapcsolatos hivatalos álláspontját jelenítették meg. (Világosság, Valóság,

²Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MNL OL XIX-A-21-c (AEH Adattár) Valamint: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára MNL OL XIX-A-21-d (AEH TÜK Iratok)

Pártélet, Társadalmi Szemle Fiatalok kérdezik). Az egyház-és vallásellenes propaganda vizsgálatában legfontosabb levéltári forrásbázisomat az MSZMP KB Agitációs és Propagandaosztályának anyaga adta.

Dolgozatom elején, a módszertani bevezetőnek szánt részben igyekeztem bemutatni általánosan a kommunista diktatúrák természetrajzát, nemzetközi összefüggésekkel is rávilágítani a világ kommunista rendszereinek mindegyikét meghatározó ismérvekre, jellemzőkre, fókuszpontban annak diktatúra és egyház, kommunizmus és vallásosság közti kapcsolatrendszerére. Logikailag – a bevezető részben kialakított értelmezés keretein belül – folytattam szűkebb keresztmetszetben a Kádár-rendszer általam kutatott éveinek vizsgálatát, a rendszer kialakulásának és ideológiai sajátosságainak elemzését, melyet a korabeli magyarországi ideológiai viszonyokat tárgyaló első fejezet ölel fel.

Azokat a fogalmakat, melyek a vizsgált dokumentumokban tipikusan a korabeli egyházpolitikai nyelvezet terén használatos frazeológián alapulnak, igyekeztem minden esetben szakirodalom alapján definiálni és jelentéstartalmukat tisztázni. Munkámban kiemelt szerepet kapott a nyilvánosságnak szánt propagandisztikus állami és egyházi állásfoglalások, nyilatkozatok összevetése a diktatúra valós egyházpolitikai céljait felfedő „belső anyagokkal.” Minden esetben törekedtem arra, hogy sokrétű forrásanyag elemző és magyarázó bemutatása által a mai kutatók, érdeklődők számára is használható és érthető összefoglalót adjak a vizsgált időszak egyházpolitikájának rövidtávú és távlati céljairól, a korszak ideológia életéről, egyházak és kommunizmus kapcsolatáról.

III. Az új eredmények

1.) A Kádár – rendszer egyházpolitikájának „genezise”

A diktatúra továbbra is a keresztény egyházakat és a vallási életet, valamint a vallásos értékrendet tekintette elsőszámú ellenségnek abban a folyamatban, melyet társadalompolitikai téren (oktatás, ifjúság, kultúrpolitika, szövetségi politika, nők szerepével kapcsolatos politika) a „szocialista embertípus” kialakítása érdekében elindított. Ezért az 1956-os forradalom leverését követően restaurált kommunista hatalom „elődjénél”, a Rákosi-rendszerénél jóval nagyobb hangsúlyt fektetett a vallás –és egyházellenes, ateista ideológiai tartalmú propaganda

hatékonyságnövelésére. Fontos megállapítás, hogy az 1957 –1959 közötti időszakban az úgynevezett „békepapi mozgalom” felélesztése a diktatúra szempontjából áttörő és egyértelmű sikerekkel zárult. Katolikus és protestáns viszonylatban azonban jelentős különbségek mutatkoztak. A katolikus püspöki kar ugyanis két különböző szervezet hozott létre a „békemunka” művelésére. Az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát és az Opus Pacis-t. Ez utóbbi közvetlenül a püspöki kar irányítása alá tartozott, így a püspököknek nem kellett részt venniük a világi irányítás alá tartozó Országos Béketanács „munkájában.”

Az egyház és vallásellenes propaganda „hatékonyságát növelő” folyamatok bemutatását a kutatott időszakban eddig ilyen módon még nem vizsgált és elemzett forrásanyagok bemutatása által végeztem el. E dokumentumokból levezethető, hogy a rendszer már a „startvonalnál” (1957-ben) kijelölte egyházpolitikájában a „jövő útját”: az adminisztratív intézkedések helyett az egyház – és vallásellenes propagandatevékenység adta az egyházpolitika lényegét. Ennek oka kettős: a Kádár-rendszer korai éveiben jelentős részben az egyházakat és a vallásosságot okolta azért, mert a magyar nép felkelt a kommunista diktatúra ellen. A kommunista vezetőket frusztrálta, hogy Magyarországon a kereszténységre nagyobb társadalmi igény mutatkozott, mint a kommunista ideológiára. Ezért 1956 után elsősorban „ideológia téren” akartak revánsot venni az egyházakon. Másrészt az SZKP XXI. Kongresszusának tézisei pontosan az „ideológia harc” felerősítését adták elő, ami ezt a szándékot megerősítette.

2.) Egyházak és diktatúra, vallásosság és kommunizmus (Együtműködés és túlélés)

Munkánkban igyekeztem eddig nem publikált források elemzésével és új összefüggések megvilágításával gazdagítani az egyházak életében 1956 után helyet kapó együtműködési kényszer és „túlélési stratégiák” témakörét.

1956 után katolikus és a protestáns felekezetek tekintetében egységes álláspont volt az állammal való „együtműködés” szükségessége és az úgynevezett „békemunkában” való tevékeny részvétel. Ezt – tekintetbe véve az 1956-os forradalom és szabadságharc brutális leverését és az újjászerveződő kommunista diktatúra által irányított véres megtorlásokat – elkerülni nem lehetett. Egyes értelmezések szerint túlélési stratégiának tekinthető a korszak exponált békepapjainak magatartása és megnyilvánulásai. Ők voltak, akik – különböző motivációs háttérrel ugyan – úgy gondolták, hogy egyházuk számára az egyetlen túlélési esély

csak a diktatúra elvárásainak maximális kiszolgálása lehet. Megnyilvánulásait gyakorolta a diktatúra irányába tanúsított túlzásba vitt és feltétlen szervilizmus jellemezte. Ezt a jelenséget megvilágítva idéztük a katolikus Beresztóczy Miklóst, aki még a nyílt egyház és vallásellenességről tanúbizonyságot tevő Kállai Gyula államminiszter nyilatkozatát is védelmébe vette a katolikus sajtó hasábjain.. (*„Az ilyen nyílt és egyenes beszédet többre becsüljük azokénál, akiknek a hit politikai propaganda. Ennek érdekében az ilyenek pl. hajlandóak államfői stallumért megkeresztelkedni, haditámaszpontokért Lourdba zarándokolni, halálgyárak profitjéért másokat keresztesháborúra izgatni.”*) Katolikus viszonylatban ugyancsak foglalkoztunk a szintén feltételek nélküli együttműködők körébe tartozó Horváth Richárddal, aki „Keresztény ember a mában” címen szélsőségesen kommunistabarát megnyilvánulásokat és az 1945-öt követő idők minimális ismeretében – képtelenségeket állító könyvet adott ki. Horváth idézett könyvében a szovjet megszállást úgy próbálta értékelni, mintha az és a következtében kialakuló kommunista rendszer éppen a vallásüldözéstől mentette volna meg az egyházat. (*„Nemcsak a fasiszta embertelenség alól szabadított fel bennünket az új világnak nagy hadserege, a szovjet hadsereg, nemcsak attól, hogy nálunk meg ne öljenek több ezer katolikus papot, mint Lengyelországban, hanem a belsőleg is sok mindentől szabadított fel mindaz, amit ez a hadsereg képviselt, hozott és jelentett.”*)

Rámutattunk arra, hogy protestáns részről ez a feltétel nélküli együttműködés politikája sok esetben még a különösen exponált katolikus békepapokénál is szélsőségesebb alárendelődést szült. Például idézzük Győry Elemér dunántúli református püspököt, aki az 1948-as állam és egyház között kötött egyezményt az *„Istenre figyelő hit”* és *„Szentlélek által megvilágított lelkű emberek”* felismeréséből származtatta. E képet több új komponenssel is igyekeztünk árnyalni és gazdagítani. Felhívtuk a figyelmet arra, hogy a hazai protestáns egyházak a diktatúrával való együttműködésüket teológiai dimenziókra is igyekeztek kiterjeszteni. Idézzük az 1957-ben Budapestre látogató Dr. J.L. Hromádka-t, aki már ekkor kiemelte, hogy *„az egyháznak teológiailag is fel kell dolgozni az új társadalmi rend által felvetett kérdéseket.”* Fontos összefüggésként bemutatjuk, hogy a magyar és a külföldi protestantizmusnak egyaránt voltak olyan lelkészei, akik a kommunista eszmével minden fajta kényszer nélkül is szimpatizáltak. (Például a magyar református püspök Bereczky Albert, vagy a német Dr. Martin Niemöller, akik mindketten helyesen ismerték fel a nemzetiszocializmus ember és keresztényellenes voltát, de a kommunista rezsimek esetében ugyanezt figyelmen kívül hagyták.)

Érdekes jelenség, hogy az 1956-ot utáni egyházpolitika olyan lelkészeket is meg tudott nyerni az egyház és állam közti együttműködés „ügyének”, akinek korábbi életpályája pont ennek az ellenkezőjére engedne következtetni. (Például Keken András evangélikus lelkészt, akit a Rákosi diktatúra állásából elbocsájtott és internáló táborba zárt, az 1956-os szabadságharcot pedig az evangélikus sajtó hasábjain köszöntötte. Mégis már 1957 végén az új, „szocializmus-konform” lelképásztor típusról tartott előadást.)

Kétségtelen tény, hogy a diktatúra az ilyen állásfoglalásokat igyekezett a korabeli egyházi nyilvánosság (elsősorban a katolikus és a protestáns sajtó) útján úgy bemutatni, mintha kizárólag ez, a hatalommal felé korlátlan szervilizmust felmutató viselkedési minta létezne az egyházakban. Ugyanakkor nem a nyilvánosság elé tárt dokumentumokból jól kitűnik, hogy a többség – katolikus és protestáns viszonylatban egyaránt – az együttműködés kötelező megnyilvánulásait csak „letudni” akarta. (Vagy, miképpen rámutattunk: nem a diktatúra által elvárt módon teljesítette.).

A katolikus egyház magyarországi hierarchiájának legfelsőbb szintje megpróbált kínosan ügyelni arra, hogy az előbb röviden bemutatott békepapokéhoz hasonló nyilatkozataikkal sem az egyházat, sem pedig saját, személyes tekintélyüket ne kompromittálják. Az Opus Pacisban a protestáns egyházakban és főképpen a Keresztény Békekonferenciában tapasztalható nyílt kommunistabarátsággal, valamint az ebből fakadó eltorzított és részletesen kidolgozott politikai-teológiai rendszerrel nem találkozhattunk. Sőt, az Opus Pacis és a kommunista államhatalom mindvégig gyanakvással figyelték egymást és a szervezet társadalmi-politikai állásfoglalásai is döntő többségében „patikamérleg” kimértek, csak a legszükségesebb kötelezőre szorítkozóak voltak.

A püspöki kar tagjai gyakorta sajátos stratégiát alkalmaztak az egyház és vallásellenes propaganda tompítása érdekében. Ez a stratégia abban állt, hogy a diktatúra egyházpolitikáját működtető személyeknél úgy érveltek, mintha javaslataik elsősorban nem az egyház védelmét, hanem a „szocializmus ügyét” szolgálták volna. A vizsgált és idézett források közül e tekintetben különösen érzékletes Grósz József érvelése, mely az Állami Egyházügyi Hivatal főelőadójával folytatott beszélgetésen hangzott el 1960-ban. *„Szerintem és szerintünk a szocializmus építése sokkal ütemesebben menne előre, a gazdasági építés sokkal eredményesebb volna, ha önök nem folytatnának ideológiai harcot. A munkások, a parasztok, az értelmiségiek nagyobb szívvél végeznék munkájukat, és különösen az ifjúság nevelésében nem volnának ilyen problémáik, nem kellene harcot folytatni a huliganizmus ellen, ha e tekintetben többet adnának az egyház tanításaira.”*

3.) Az ellentmondásosság és az önellentmondások kérdésköre a korabeli egyházpolitikában

Fontos eredménynek tekintem a vizsgált tematikában meghatározó értelmezési problémaként jelen lévő „béke” mint fogalom tisztázását. (És annak korabeli dokumentumok általi értelmezését.) Az úgynevezett békemozgalom szellemi és ideológiai alapjait az 1948. augusztus 24-én Wroclav-ban megrendezett Értelmiségi Világtalálkozó „békétéziseiben” fektették le. A találkozón javarészt a Szovjetunióval, valamint a „nemzetközi munkásmozgalom” célkitűzéseivel azonosuló, baloldali elkötelezettségű értelmiségiek vettek részt. E „békeharcos” szellemi potentátok tudomást sem vettek a milliók haláláért felelős sztálini terrorról, ezzel szemben a világot felforgató háborúk és viszályok forrását kizárólag az USA „imperialista politikájában” látták. Felfogásuk szerint az emberiség egyetlen reménye kizárólag az egyenlőségért és békéért küzdő kommunista eszme, és az erre épülő politikai berendezkedésű országok lehetnek, természetesen a Szovjetunió irányítása alatt.

Következtetésképpen az egyházi békemozgalommal kapcsolatban tisztáztam, hogy kommunista diktatúra narratívájában helyet kapó „béke” fogalom totális abszurdításra épült. Akár egyéni, akár közösségi, kollektív szinten megbékélést elérni csak úgy lehetséges, ha az ellentétben álló felek a konfliktusrendszer feloldása érdekében a vitás pontok megnyugtató tisztázását követően kölcsönös engedmények útján – a helyzettől függően – mindkét fél számára elfogadható megegyezésre jutnak. Azt nem lehet békének nevezni, ha az erősebb fél – jelen esetben a pártállami diktatúra – a másik, gyengébb fél – jelen esetben az egyházak és az általuk közvetített vallásosság – létezésének jogosultságát is csupán nem kívánatos átmeneti jelenségként veszi tudomásul és teljes nyíltsággal a megszüntetésére, likvidálására törekszik. Ahogyan képtelenség az is, hogy az egyházi „békemunkában” résztvevőktől a Szovjetunió és az érdekszférájába tartozó országok (a „béketábor”) politikai módszereinek, cselekedeteinek és ideológiájának támogatását várták el. Kiemeltem, hogy a pártállami diktatúra félt attól, ha az egyházak „túl jól” végzik a békemunkát, vagy a béke fogalmát saját értékrendjük szerint értelmezik. Az aggodalom alapját egy olyan jövőbeli egyháztól való félelem táplálta, mely a diktatúra hosszú távú egyházpolitikai szándékait megkerülve, a hivatalosan megkövetelt békemunka keretein belül találja meg a „társadalom vallásos befolyásolásának” új lehetőségeit. E felfogás szerint tehát az egyházpolitika területén annak lehetőségét is mérlegelni kell, hogy a vallásos alapon megközelített békemunka által az egyház képessé válhat rokonszenves, vonzó (a marxista ideológia alapján megkomponált béke-fogalommal konkurálni képes) profil kialakítására is. (Így a kompromittálás, mint

eredeti cél, pont az ellenkezőjét érheti el.) E tekintetben a feldolgozott forrásanyagban döntő fontosságú Olt Károly AEH elnök kijelentése. *„Ne akármiféle örök békéről beszéljenek, hanem arról a harcos békéről, amelyet a szocialista országok, a szocialista világrendszer, a Szovjetunió képvisel.”*

Ilyen, zavart és önellentmondások eredményező jelenségként mutattam be a „szocialista béke-pap” fogalmát és jelenségét is. E tekintetben is kulcsfontosságú a munkámban idézett Olt Károly AEH – elnök kijelentése. Olt leszögezte, hogy az egyházakat és a vallásosságot csak átmenteti jelenségként hajlandóak eltűnni. Kizárja az egyházak és a szocializmus kiegyezését. *„De ez nem azt jelentik, hogy az egyházak átvészelve a szocializmus időszakát, vagy „belenőnek” a szocialista rendszerbe.”* Ugyanakkor ezzel párhuzamosan – és tipikusan ilyen mozzanatokból tevődik össze ez a sajátos ellentmondás – azt a hiú reményt sugallták, hogy az egyházak és a szocialista rendszer kiegyezése elérhető. E szerint az egyházak azzal, hogy a szocialista állam által elvárt békemunkának eleget tesznek, kvázi „belenőhetnek” a szocialista társadalmi-politikai berendezkedésbe, hiszen a diktatúrában betöltött helyüket, szerepüket és általános létformájukat „szocializmus konformmá” téve létezésüket már az állam is hasznosnak tartja és likvidálásuktól eltekint. Ennek egy példája volt a munkámban elemzett „Csehszlovák békepapi delegáció” fogadása. Az ő látogatásuk éppen a például Olt Károly által mondottak ellenkezőjét volt hivatott erősíteni. (A delegációt vezető Jan Mara szerint, amit a korabeli katolikus sajtó közölt: *„Papságunk nagyon is megértette a társadalmunkban végbement szociális változások természetét, s nem fordul szembe velük, hanem támogatja államunkat az új szociális rend kialakításában. Megértették, hogy a szocializmus nem kívánja tőlük hitük elhagyását.”*)

Szintén meglehetősen ellentmondásos és egyben rendkívül álságos módszer volt a diktatúra részéről a magyar katolikus és protestáns delegációk külföldre utaztatása. E delegációk úti céljául rendszerint olyan kommunista országok voltak, melyekben a hazainál is nagyobb hatásfokkal működött az egyház és vallásüldözés gépezete, a társadalom laicizálása pedig a magyarnál is lényegesen „eredményesebb” volt. E „tanulmányutakról” hazatérve a békepapi sajtó hosszú beszámolóikban méltatta az adott szocialista ország „fejlett egyházpolitikai modelljét”, az egyházi vezetők szocializmust támogató magatartását, a szocialista táboron belül érvényesülő „lelkiismereti és vallásszabadságot”.

A feldolgozott tematikában további jelentős, egyházpolitikán belüli ellentmondásként mutattam be a diktatúra egyházakkal szembeni elvárásait. Idéztük Kállai Gyula államminiszter 1959-es nyilatkozatát, mely szerint az állam és az egyház együttműködése

csupán az időleges szükségszerűségeen alapul. *„Az állam és egyház együttműködése nem zárja ki, sőt eleve feltételezi a harcoss, vallásellenes materialista tudományos felvilágosító munkát a tömegek között. Ezt a munkát a legnagyobb körültekintéssel, a hívő tömegek vallási érzékenységének megsértése nélkül, de tudományos igazságaink határozott és következetes kifejtésével, széleskörű természettudományos és filozófiai argumentációval kell végezni.”*

Rávilágítottam arra, hogy az önellentmondásokkal terhelt egyházpolitika szükségszerűen a papok, lelkészek és a vallásukat gyakorló hívek másodrendűségi érzését erősítette. Ennek oka volt, hogy a vezető politikusok és ideológusok által nyilvánosan hangoztatott „türelem” és „tolerancia” a gyakorlatban már jóval kevésbé érvényesült. Például ahogy egy vidéki, egyébként az együttműködést támogató katolikus pap írta: *„Egyedül azt kifogásolják és sérelmezik, hogy a törvényes rendelkezések nem mindenkor és mindenütt érvényesülnek. Hogy az egyes végrehajtó szervek a hatalom birtokában túl erős kézzel igyekeznek érvényt szerezni a materialista világnézetnek. A pap, a hívő másodrendű polgárnak érzi magát.”*

Felhívom a figyelmet arra is, hogy ezen önellentmondások párhuzamos létezését a diktatórikus egyházpolitika nem véletlenszerűen tűrte. Szándékolt céljuk volt hiú remények táplálása és az egyházak összezavarása. Összességében megállapítottam, hogy az 1956 utáni kommunista diktatúra rövidtávú célok tekintetében (pl. békepapi mozgalom és sajtó újjászervezése, ellenzéki hangok elhallgattatása stb.) döntő eredményeket ért el, de a végső cél, a „szocialista embertípus” megteremtése nem sikerült. Az ateista propaganda és a békemozgalom azonban mai napig ható károkat okozott az egyházaknak.

IV. A témában végzett publikációs tevékenység

- Katolikus és protestáns békeszervezetek és béketevékenység a Kádár-korszakban. In: Török József, Tusor Péter, Tóth Krisztina: *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában*. (Tanulmányok és inventárium) Kiadja az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti kutatócsoport, Budapest, 2015. 195-213 pp.
- A reakció letörése és az együttműködő vonal újjászervezése a Magyarországi Református és Evangélikus Egyházakban 1956 után. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016. XVII. évf. 1. szám
- A „szocialista embertípus nyomában: vallásellenesség, ateizmus és egyházpolitika a kádári megtorlás éveiben 1957 és 1964 között. In: *Történettudományi Doktori Iskola „Élelmódtörténeti Pillanatképek” konferenciakötete* (Sajtó alatt!)